

АРХЕОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЇ

УДК 930.1:303.446.4

Валерій Саєнко*

О.І. ТЕРЕНОЖКІН ТА І.В. ФАБРИЦІУС: КОНФЛІКТ ОСОБИСТОСТЕЙ ЧИ НАУКОВИХ ШКІЛ?

Снова повторяю, что мне так хочется работать на Украине, но я не уверен, что гладко привьюсь к вишневой веточке у хаты.

З листа О.І. Тереножкіна до В.А. Іллінської від 15 червня 1948 р.

Тогочасні документи містять цілу низку різноманітних деталей, іноді напів-офіційного характеру, які скоріше підводять до запитань, ніж дають певну картину наукового життя українського Інституту археології у повоєнні роки.

У статті, написаній з використанням кількох неопублікованих джерел, розглядаються деякі сторони роботи скіфо-античного відділу Інституту археології АН УРСР, діяльність та взаємовідносини їх співробітників.

Важливими також уявляються ще два моменти: механізми наукової, а у більш широкому сенсі – культурної спадкоємності в наукових спільнотах (створення «шкіл») та причини конфліктів у середовищі науковців.

Наведені матеріали будуть цікавими для біографів І.В. Фабриціус, О.І. Тереножкіна, а також для істориків науки при вивченні радянських археологічних установ.

Ключові слова: І.В. Фабриціус, О.І. Тереножкін, скіфи, археологія, конфлікт.

Ірина Василівна Фабриціус (1882–1966) та Олексій Іванович Тереножкін (1907–1981) залишили помітний слід в історії археології. Розгляд чинників, що призвели до формування наукових інтересів цих дослідників, власне бачення ними різних сторін скіфської проблематики, методи та напрями польових робіт, діяльність їх як організаторів науки – усе це може стати окремими самостійними темами для опрацювання. Але спроба порівняти їх наукові шляхи

* Вільний історик

В. Саєнко. О. І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл?

викликана головним чином тим, що під час спільної роботи у Києві протягом майже двох років (кінець 1948–1950 рр.) вони по-різному бачили поточні завдання та стратегію українського скіфознавства, а також і своє місце в науковій та посадовій ієрархії. Стосунки їх склалися не завжди рівно, в результаті цих конфліктів Ірина Василівна в 67-річному віці залишила роботу в Інституті археології.

Лише в останні роки було зроблено оцінку дійсного значення напрацювань І.В. Фабриціус, зокрема, наголошено на тому, що саме нею визначені і сформульовані основні напрями розвитку сучасного скіфознавства [14, с. 252].

* * *

Про І.В. Фабриціус та її наставника В.І. Гошкевича згадує у своїй oral history А.О. Добролюбський [5, с. 96]: *«Стемковский, не будучи археологом, формально копал под открытый лист знаменитого по местным понятиям херсонского археолога Виктора Ивановича Гошкевича. Гошкевич был фанатом и собирал все древности в округе. Им издана знаменитая книга «Клады и древности Херсонской губернии». Он же является основателем Херсонского музея древностей, который содержит коллекции очень высокого качества. Жил Гошкевич довольно бедно. У него была дочка с фамилией Фабрициус, видимо по мужу. Она, собственно, и опубликовала книгу отца, упорядочив все это наследие¹. Сами древности бережно хранились в музее. [...] Одесское Общество истории и древностей было богатым и знаменитым, и оно травило и презирало Гошкевича в его родном Херсоне. [...] Ему не выдали открытый лист, начались всякие козни и химины куры».*

Однак, Ірина Василівна була «Фабриціус» усе ж «по батьку», а не за прізвищем свого чоловіка. Вона народилася у Києві 17 травня 1882 р., в сім'ї Вільгельма (Василя Івановича) Фабриціуса (15.VII.1845–13.IV.1895).

Патронім Fabricius, відомий ще з давньоримських часів, утворений від латинської основи «пристрій». Хоча він не належав до патріціанських (схоже, що Ліон Фейхтвангер дав ім'я «Фабриціус» одному з героїв роману «Лже-Нерон» саме тому, щоб підкреслити його низьке походження), однак, це ім'я носив, наприклад, видатний римський полководець Гай Фабрицій Лусцин. Прізвище було поширене і в середньовічній Європі. Пізніше відомі художники школи Рембрандта брати Фабриціус, німецькі астрономи Давид Фабриціус (1564–1617) та його син Йоханнес (1587 – близько 1615).

Астрономом був і батько Ірини. Він закінчив Гельсінгфорський університет, потім працював асистентом при місцевій обсерваторії (1869–1871), молодшим спостерігачем в Бонні (1871–1873), а з 1874 р. знову в Російській імперії – спочатку в Пулковській обсерваторії, а потім астрономом-спостерігачем Київської університетської обсерваторії (1876–1894). В.І. Фабриціус отримав звання професора, він є одним з засновників київської

¹Ця книга, видана самим В.І. Гошкевичем у 1903 р., була безоплатним додатком до газети «Юг», яку також видавав він. Ірина Василівна опублікувала археологічну карту Північного Причорномор'я [30, 1951].

В. Саєнко. О. І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл?

школи астрономії, послідовник М.Ф. Хандрікова, тодішнього директора обсерваторії.

Також він відвідував київську рисувальну школу М.І. Мурашка (відомі його акварелі), а у 1884–1895 рр. читав там курс перспективи.

* * *

Василь Іванович Гошкевич під час навчання у Київському університеті (1882–1886 рр.) три роки працював в обсерваторії університету, відповідно, був близько знайомий з батьком маленької Ірини, доля якої згодом виявилася так тісно пов'язаною з долею цього визначного археолога.

Щоб простежити ланцюжки культурних впливів, що забезпечують спадкоємність наукового життя, варто коротко зупинитися на сімейному оточенні В.І. Гошкевича, а також згадати його вчителів.

Він походив із відомого білоруського роду священиків Гашкевичів-Гошкевичів. Йосип (Осип) Антонович Гошкевич (1814–1875) – перший консул Росії в Японії – доводився Віктору рідним дядьком, а Іоанн Іоаннович Гошкевич (1837–1917), канонізований у 1998 р. Російською православною церквою (Іван Кормянський) – двоюрідним дядьком.

Батько – Іван Антонович Гошкевич (1824–1871) – також був священиком, магістром Богослов'я, професором Київської Духовної семінарії. Мати – Ганна Іванівна, уроджена Брюханська.

Віктор народився 1860 р. у Києві. Закінчив університет Св. Володимира, де його вчителями були В.Б. Антонович (1834–1908) – основоположник української археології, та М.І. Петров (1840–1921) – археограф, етнограф, музеєзнавець, історик літератури.

В свою чергу, у становленні як археолога його вчителя, Антоновича, визначальну роль мали Імператорське Московське археологічне товариство (засноване у 1864 р.), археологічні з'їзди та організаційна діяльність А.С. Уварова. Роботи В.Б. Антоновича здебільшо присвячені аналізу окремих питань, певним історичним періодам, археографії та джерелознавству. До синтезу він звернувся лише у своїй праці про Велике князівство Литовське, але зазначимо, що і «мега-історію» України написав також учень Антоновича – М.С. Грушевський. В київському університеті В.Б. Антонович виховав цілу плеяду видатних істориків, і завдяки його науковій школі була створена низка «обласних монографій». Продовжуючи традиції «школи», В.І. Гошкевич також займався масштабною регіоналістикою.

За порадою свого брата він переїхав до Херсону для роботи в губернському Статистичному комітеті, і з того часу його наукова діяльність присвячена історії Надчорномор'я. Вчений став творцем Херсонського історико-археологічного музею. Цей музей був заснований в 1911 р., до революції мав назву «Міський музей старожитностей», розміщувався в приміщенні нічліжного притулку Фальц-Фейна, але експонати накопичувались з 1890 р. та зберігалися при Статистичному комітеті.

Досвід музейної діяльності В.І. Гошкевич отримав ще у Києві, коли в 1880-х рр. займався разом з Н.І. Петровим створенням Музею Церковно-

В. Саєнко. О. І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл?

Археологічного товариства у Києво-Печерській Лаврі. У розвитку археологічної діяльності В.І. Гошкевича важливою була співпраця з Одеським товариством історії та старожитностей (засноване 1839 р.), дійсним членом якого він був з 1896 р., а також з Московським археологічним товариством (член-кореспондент з 1914 р.). Археологічні колекції Херсонського музею були одними з найкращих в Україні. Музей проводив помітну наукову і видавничу роботу, випускав періодичний збірник.

Ірина потрапляє у Херсон ще дитиною, у тому ж, що і В.І. Гошкевич, 1890-му році. Сімейні колізії В.І. Гошкевича уявляються такими: він одружився в 20-річному віці (близько 1880 р.) на вдові священника Клавдії Андріївни Бакановській. 24 листопада 1882 р. у них народилася дочка Катерина (згодом дружина військового міністра В.А. Сухомлинова, відома у зв'язку зі скандальною справою про потурання німецькому шпигунству). Шлюб В.І. Гошкевича виявився невдалим, але дружина не давала розлучення. Тоді він без вінчання забрав з собою до Херсону дружину свого старшого колеги-астронома – Варвару Амосовну Фабриціус разом з трьома їх дітьми, з яких Ірина була молодшою [10, с. 65]. Є відомості, що вона була прийомною дочкою В.І. Гошкевича, взагалі не можна виключати, що він міг бути і її «біологічним» батьком.

* * *

У 1891–1900 рр. Ірина вчилася у Другій Херсонській жіночій гімназії, закінчила її з золотою медаллю, одержавши диплом домашнього вчителя. З юних років брала участь в археологічних дослідженнях В.І. Гошкевича на величезній території Херсонської губернії.

У 1900–1904 рр. вона навчалася на Вищих Бестужівських жіночих курсах у Санкт-Петербурзі, одночасно на фізико-математичному та словесно-історичному відділеннях. У 1904 р., закінчивши третій курс, за участь в громадському русі була виключена без права вступу до вищих навчальних закладів².

З 1913 р. працює помічником зберігача, а з квітня 1923 р. по жовтень 1925 р. – зберігачем фондів Херсонського історико-археологічного музею. Після того, як її наставник з пошаною вийшов на пенсію (1922 р. він отримав звання «Герой праці»), вона з жовтня 1925 р. по квітень 1931 р. керує музеєм [9]. Два випуску «Літопису Херсонського історико-археологічного музею» підготовлені І.В. Фабриціус.

Двадцять років були часом розквіту української національної науки і, зокрема, плідним періодом для історико-краєзнавчих досліджень. В Україні у 1920-ті рр. археологічні дослідження здійснювали близько 55 музеїв. За проведеними підрахунками, там працювало близько 85 вчених, яких пропонують умовно розділити на «вчителів» дореволюційної підготовки, зазвичай «енциклопедистів» широкого профілю, та «учнів», які отримували

² А.В. Костенко і А.В. Шевченко пишуть, що І.В. Фабриціус виключали кілька разів, а потім вона поновлювалася [8, с. 123-124]. Але серед опублікованих списків осіб, які закінчили Курси, імені дослідниці немає [17].

В. Саєнко. О. І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл?

освіту вже в радянський час [12] – до цих різних груп можна віднести і Фабриціус та Тереножкіна. Херсонський музей виділявся як значний центр, в цей час у ньому велися масштабні розвідки та розкопки на кількох пам'ятках.

У 1924 р. І.В. Фабриціус проводить невеликі, але результативні роботи (шурфовку) на античному городищі біля балки Аджигол на правому березі Дніпровського лиману [22].

Цього ж року досліджено Лук'янівський курган біля м. Каховка [21]. Там відкрито поховання білозерської культури з фібулою, що на той час було цінним, зовсім новим джерелом для вивчення пізньбронзового періоду та киммерійської проблематики.

У 1925–1929 рр. на лівому березі Дніпра біля м. Каховка досліджується Любимівське «пізньоскіфське» городище III ст. до н.е. – III ст. н.е. За результатами було реконструйовано планування і з'ясована конструкція оборонних споруд [25].

На Гаврилівському скіфському городищі (правобережжя Дніпра) були виявлені нашарування IV-III ст. до н.е.

Виходить кілька статей дослідниці [20; 23; 24], зокрема, у Фінляндії, в збірнику «Давня Північна Євразія», опубліковані матеріали Царського Кургану, розкопаного Гошкевичем [34].

Наприкінці 1920-х років розпочалося згортання національної політики «коренізації» в Україні, яке вилилося у тотальний розгром академічних структур ВУАН та ВУАК, їх кореспондентської мережі в регіонах, нищення музейних установ, репресії щодо наукових працівників. Усе це на багато років загальмувало розвиток української історичної науки, зокрема і археології.

На тлі похмурих політичних подій є зрозумілим переїзд Ірини Василівни наприкінці 1931 р. до Ленінграду: у квітні вона була звільнена з Херсонського музею «по 1-й категорії» комісією «з чищення» як родичка колишнього військового міністра В.А. Сухомлинова (за ним була заміжня у другому шлюбі рідна дочка В.І. Гошкевича – Катерина Бутович, яка доводилася Ірині зведеною сестрою) і дружина колишнього царського полковника³ [9].

З серпня 1933 по липень 1936 рр. І.В. Фабриціус працювала за авторським договором в ПМК над складанням археологічної карти Надчорномор'я.

У той же час, з березня 1933 р. по лютий 1935 р., – позаштатним науковим співробітником Ермітажу, у Відділі докласового суспільства.

14 серпня 1936 р. зарахована у Державну публічну бібліотеку ім. Салтикова-Щедріна «библіотекарем 1-го разряду ОЕст»⁴ (згідно

³ Ірина Василівна вийшла заміж у 1905 р. за Івана Ілліча Компонопуло (1875-1948). Він був військовим, 1909 р. мав звання штабс-капітана, служив на інтендантських посадах.

У них народилася дочка Катерина, але після того, як шлюб розпався, дівчинку удочерив її хрещеник і «прийомний дідусь» (sic!), вона отримала нове ім'я «по-батькові» та прізвище – Катерина Вікторівна Гошкевич [10, с. 165], таким дивним чином ставши зведеною сестрою і повною тезкою єдиної рідної дочки В.І. Гошкевича.

⁴ Відділ естампів і нот з 1934 р. був реорганізований на групу у Відділі фондів та обслуговування. Потім Відділ естампів відновили, але наприкінці 1930-х рр. штат у ньому складався лише з одного працівника.

В. Саєнко. О. І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл?

«Положення» 1929 р. бібліотекарі відносились до наукового персоналу), працювала тут до 18 березня 1937 р.

Звільнилася у зв'язку з переходом на роботу за фахом: повертається в Україну, погодившись на пропозицію працювати (з 31.03.1937 р.) у київському Інституті археології, і займає посаду старшого наукового співробітника (директором тоді був партійний функціонер М.І. Ячменьов). У середині 1938 р. з ГАИМК, з Ленінграду, до Києва на один рік був направлений заступником директора Інституту Л.М. Славін [33, с. 243]. Однак, він залишився і надалі, а з 1940 р. став директором (в евакуації – керівник відділу археології) і перебував на цій посаді до 1945 р.

І.В. Фабриціус бере участь у роботі Трипільської (1937 р.) та Деснянської (1938 р.) експедицій. У 1938–1940 рр. проводить розкопки на відкритому нею Шарпівському городищі (V ст. до н.е.) в правобережному лісостеповому Подніпров'ї, на р. Тясмин. Досліджено оборонні споруди, технологію будівництва жител, ретельно простежені залишки ковальського та гончарного виробництва.

Не пізніше 1937 р. вона написала статтю *«Опыт анализа скифских изображений, сделанный на клыках»* – перше дослідження скіфського звіриного стилю в радянській історіографії, а також *«Обследование скифских городищ в 1938 г.»*.

І.В. Фабриціус з 18 травня по 12 липня 1941 р. отримала відрядження до Ленінграду і Москви для роботи над темою «Архаїчна Скіфія», але, оскільки розпочалася війна, до Києва вона повертатися не стала, пережила усі жахи блокади, а в лютому 1942 р. евакуювалася у Свердловськ [8, с. 130].

До серпня 1944 р. працювала старшим колектором Уральської алмазної експедиції Центрального науково-дослідного геологорозвідувального інституту [9].

На початку вересня 1944 р. повернулася до Києва, в Інститут археології АН УРСР, і з 10 жовтня виконувала обов'язки завідувача відділу скіфо-сарматських племен і античних міст. На цій посаді вона перебувала нібито до травня 1945 р. Наводиться й інша дата закінчення її керівництва – 1949 р. [14, с. 252; 3]. Такі розбіжності обумовлені систематичним створенням плутанини у штатному розкладі тих років: наприклад, станом на 20.07.1945 р. офіційно заввідділом взагалі вважалася така собі Л.С. Шиліна⁵: *«Нехватка одной должности младшего научного сотрудника вынудили держать тов. Шилину на штатной должности Зав. Отделом археологии скифо-сарматских племен и античных городов (sic! – В.С.), незащищенную (фактически заведует отделом т. Славин, который эту ставку не получает). Ставка Шилиной 500 руб.»*⁶.

⁵ Я вдячний Д.В. Черкаській за консультацію з питань штатного розкладу.

⁶ Зауважимо на це свідчення – фактично відділом керував Л.С. Славін, знаходячись і на посаді директора Інституту, а зовсім не І.В. Фабриціус. Схоже, що почасти для цього і була створена ця плутанина зі штатним розкладом. Дослідниця ж мала посаду *«старший научный сотрудник, имеющий научную степень или звание»*, із зарплатою у 1500 руб. (заввідділами отримували 1700 руб.).

27 квітня 1945 р. І.В. Фабриціус захистила кандидатську дисертацію на тему «Археологічна карта Причорномор'я Української РСР» у Ленінграді, в ІМК.

Ще у 1938–1940 рр., а потім у 1945–1948 рр. вона за сумісництвом працювала в Державному історичному музеї в Києві. У 1946–1949 рр. читала курс історії та археології Скіфії в Київському університеті.

У 1945, 1946 та 1947 рр. І.В. Фабриціус очолює експедицію, яка проводить розвідки та розкопки на городищах скіфського часу на Правобережжі [26; 28].

У повоєнні роки дослідниця продовжує свої розробки з питань кіммерійської і скіфської археології та історії, зокрема з етногеографії Скіфії [31], працювала над роботою «Табіті скіфів та Велика Богиня скіфів» [8, с. 131].

Також Ірина Вікторівна продовжила свою фундаментальну працю з узагальнення накопиченого археологічного матеріалу та складання зводу пам'яток [30], щоб підвести підсумок багаторічним польовим дослідженням, розпочатим ще на початку століття В.І. Гошкевичем. І за структурою роботи, і в самій назві відчувається безперечна спадкоємність від робіт В.Б. Антоновича, який видав раніше «Археологічну карту Київської губернії» (1895) та «Археологічну карту Волинської губернії» (1902); він же розпочав 1883 р. разом з К.М. Мельник розвідки в Подільській губернії, потім їх продовжували В.К. Гульдман та Ю.Й. Сіцінський [13]. Хоча в передмові І.В. Фабриціус і пише про недоліки робіт В. Антоновича, але можливо, що певною мірою це була необхідна данина ідеологічній кон'юнктурі.

У монографії картографовано і описано більше 700 археологічних об'єктів на величезному просторі Надчорноморського степу від Дунаю до Дніпра. Каталог охоплював Одеську, колишню Ізмаїльську, Миколаївську, Херсонську, Кіровоградську, частину Дніпропетровської, Запорізької областей та Молдавської республіки. Однак опублікований був тільки перший том, присвячений пам'яткам між Дністром і Південним Бугом. Другий том містив опис пам'яток вздовж обох берегів нижньої течії Дніпра. Він не був виданий, рукопис зберігається в архіві Інституту археології у Києві й широко використовувався багатьма дослідниками; існувала начебто й інша, перероблена та доповнена редакція. Готувався і третій том по пам'ятках межиріччя південного Бугу і Дніпра. З листа О.І. Фабриціус до директора ІА, написаного 25 серпня 1950 р.⁷, можна бачити, що робота над книгою проходила в складних для неї обставинах:

« [...] Но я никогда никого не рецензирую и не редактирую, не получаю от дирекции такого рода поручений и тем самым становлюсь в положение научно-опекаемой.

В полной силе такое положение сказалось в деле издания моей «Археологической карты Причерноморья УССР», 12 лет валявшейся в Ин-те. Когда т. Витовский, литредактор издательства по согласованию со мною сдал текст вып. I в производство, дирекция Ин-та, ни о чем меня не

⁷ Це машинопис на 10 сторінках, текст з одного боку, незначна правка рукою автора. У лівому верхньому кутку першої сторінки резолюція П.П. Єфименка: «Л-д» - в личное дело. Помітки олівцем, зроблені ним під час читання.

В. Саєнко. О. І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл?

предупредивши, затребовала рукопись обратно, назначила комиссию, работающую без контакта со мною, передала вольнонаемному сотруднику выполнение замечаний комиссии и не приняла моего ответа на замечание комиссии.

Я не протестую ни против комиссии, ни против лиц, ее составлявших, ни против прав редактора спец.[иалиста] П.П. Ефименко вносить изменения в мои тексты. Но совершенно неприемлемым для себя считаю устранение меня – автора, сотрудника Ин-та и в этом случае, с картою – в особенности.

Я работала над «Картою» около 10 лет, безвозмездно и без всякого морального поощрения представила почти половину текста, лично мне принадлежащего, написанного до поступления в Институт. И такое отношение ко мне превзошло все пределы возможности терпеть обстановку, созданную мне в Ин-те⁸.

Поэтому не нахожу возможным предоставить Институту свои 18 печ.[атных] листов, исключая эту часть из текста, оставляя материалы 1924–36 г.г. в полное распоряжение дирекции [в] том [виде,] как они разработаны в бытность мою сотрудником Ин-та, и подаю заявление об увольнении» [29, с. 9-10].

У листопаді 1951 р. Ірина Василівна виходить на пенсію, після чого остаточно переїздить до Ленінграду, де прожила ще п'ятнадцять років. Померла вона 6 січня 1966 р., на 84 році життя. Похована у Ленінграді. Некролог про неї написав колишній директор Інституту археології Л.М. Славін [16]. Архів дослідниці зберігається у Санкт-Петербурзі, в науковому архіві Інституту історії матеріальної культури РАН (ф. 61).

* * *

Треба зазначити, що І.В. Фабриціус виступала проти запрошення О.І. Тереножкіна для роботи у Києві з самого початку, як тільки виникло це питання: *«Протестовала я и против приглашения Тереножкина (в 1948), который, не будучи первоклассным археологом, в какой-то мере специализировался на периоде бронзы Казахстана и не мог быть сколько-то осведомленным в скифской проблеме, одной из сложнейших в древней истории СССР, занимающей узловое место в вопросе происхождения восточных славян. Тереножкин, при помощи своей жены Ильинской ставши старшим научным сотрудником Института, а через 4 месяца по приезде в Киев – зав. отделом, прикрыл свое и своей жены бессилие выполнить положенные им части плана, утвержденного Президиумом и подменили его каким-то историзованным очерком, составивши достаточно безграмотный план к июню 1949 г.»* [29, с. 3].

О.І. Тереножкін був прийнятий в ІА на посаду с.н.с. у грудні 1948 р., а переведений на посаду завідувача відділом 1.04.1949 р. Конфлікт з І.В. Фабриціус одразу ж загострюється:

⁸ Різні дрібні деталі підтверджують це. Наприклад, 1944 р. оклад завіділом складав 1700 руб., а І.В. Фабриціус, перебуваючи на такій посаді, отримувала 1600 руб.

«Протестовала против зазнайства Ильинской-Тереножкиной в бытность ее аспиранткой⁹, в особенности в 1946 г., когда она была парторгом Института, зазнайства, питаемого безудержным протезированием ей как аспирантке, а с 1949 г. как научному сотруднику. Такое отношение к Ильинской-Тереножкиной привело к установлению ее аракчеевского авторитета в отделе с 1946 года, к замалчиванию и опорочиванию других работников, а в конечном итоге – к образованию гнилой, разлагающей атмосферы в отделе и к непонятной роли замзава Тереножкина [тобто, В.А. Іллінської – В.С.]» [29, с. 3].

«На основании установившегося отношения ко мне как специалисту и сотруднику Тереножкин и его жена на заседании отдела в апреле 1949 г. позволили себе провокационно клеветническое выступление против меня, моей идеологической установки и всей моей научной работы. Соответствующий отпор Тереножкиным я дала тут же на заседании с занесением в протокол как «прений», так и моего заявления о том, что протест против этих я переношу за стены Ин-та. Но с этого времени начинается серия издевательств надо мною.

Привожу примеры.

Поданное мною на имя Ученого Совета заявление о необходимости рассмотреть и оценить происшедшие на заседании отдела (см. выше), оценить требование Тереножкина как завотделом: не заниматься своим «доморощенными и нигде не признаваемыми концепциями, а придерживаться М.И. Артамонова», это заявление осталось под сукном, и дирекция ни звуком не реагировала на происшедшее даже в частном порядке» [29, с. 5-6].

Треба думати, що пізніше І.В. Фабриціус, можливо, за підтримки В.М. Даниленка, були подані ще якісь заяви у партійні органи, що й стало підставою для створення згадуваної у документах комісії. Вона розглядала справу у вересні 1950 р.

І.В. Фабриціус не мала своєї експедиції ще з 1948 р., а у серпні 1949 р. працювала у складі Південно-Бугської експедиції [27], яку очолював В.М. Даниленко:

«Я полностью исключена из состава сотрудников, принимающих участие в планировании и оценке экспедиций, охраны памятников, связи с музеями, подготовке кадров, публикации статей по скифскому и другим вопросам в междуинститутских и междуведомственных коллективах и т.д. И наряду с таким отношением к моему мнению упоминавшиеся выше [С.М.] Сеницын¹⁰ и [С.А.] Зуссер¹¹ продолжают получать открытые листы и печатать в газетах безграмотно хвастливый вздор, отмечая [его] маркой Института. На раскопки сложного и трудного Голушинского городища в 1949 г. направлены

⁹ В.А. Іллінська працювала в Інституті археології з 1 червня 1945 р., у жовтні вона вступила до аспірантури.

¹⁰ Сініцин Мусій Сергійович (1899–1973). До війни працював у Полтавському, Херсонському, Миколаївському, Одеському археологічному музеях, потім в Одеському університеті. Публікації з античної, скіфської та сарматської археології.

¹¹ Семенов – Зусер Семен Анатолійович (1886–1951) – археолог, історик античності.

В. Саєнко. О. І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл?

были три сотрудника выпуска из Университета 1948 г.¹² которые, конечно, оказались не в силах ни распознать, ни понять раскопанное. Невежественно отобраны под охрану памятников общереспубликанского значения городища Макиевское и Будяцкое, а в списке имеющих областное значение есть такие, как 6 кв. километров возле Дидовой балки, где сейчас производит раскопки [Ф.М.] Штительман¹³, при чем областной инспектор Тургин ссылается на какие-то «научные карточки» Института» [29, с. 4-5].

«Поставленная мною в 1936 г. Тясьминская экспедиция, давшая важные исторические и палеоэтнографические сведения, передана без всякого предупреждения Тереножкину, немедленно отправившемуся по разработанному мною плану на верховья Тясьмина и Ингула и отправившему на место моих постоянных раскопок возле с. Пастырское упомянутых выше Брайчевского, Смиленко и Титенко. Обо всем происходившем со мною никто не обмолвился ни словом. И это было издевательством публичным.

Не имея своей экспедиции в 1948 и 1949 гг., я в 1949 г. включился в экспедицию [В.Н.] Даниленко. Но Тереножкин как заведомо издевательски непременным условием поставил для меня одной сдачу в переписанном виде плановой темы по Итогам¹⁴ к I/VII, без чего мне не давали права уехать. Мои указания на то, что отделявать и переписывать на чисто тему, которая снята по его тереножкинскому плану, бессмысленно, ни к чему не привели, и я одна из всего отдела должна была сдать уже ненужную для Итогов главу в объеме 2 печ. листов.» [29, с. 6-7].

У цей час О.І. Тереножкін з великою енергією розпочав археологічні дослідження: ще навесні обстежив зольники біля Умані, влітку провів значні розвідки на півдні Черкаської та на півночі Кіровоградської областей, докопав поруйнований великий курган епохи бронзи у Дніпропетровській області.

В.А. Іллінська у червні захистила кандидатську дисертацію, наприкінці ж серпня 1949 р. у подружжя народився син.

Зазначимо, що переїхавши до Києва, О.І. Тереножкін спочатку зовсім не збирався досліджувати лісостепові пам'ятки: *«Не безынтересен и такой факт. В то время, когда Тереножкин настаивал, чтобы я сдала исключенную из тематики Итогов главу «Лесостепное Правобережье Скифии», он числился «специалистом» по степному Приазовью. А по возвращении из экспедиции я узнала, что темой его докторской диссертации является ... «Лесостепное Правобережье в скифское время»» [29, с. 7].*

Схоже, що перспективні плани О.І. Тереножкіна спочатку дійсно стосувалися саме Приазов'я. Але, по-перше, розвідки влітку 1949 р. дали чудові результати і стали зрозумілі перспективи подальших досліджень, а по-друге, в Приазов'ї цього сезону встигли розпочати роботи О.А. Кривцова-Гракова

¹² Брайчевский М.Ю. (начальник экспедиції), Смиленко А.Т., Титенко Г.Т. В НА ІА НАНУ є їх польові щоденники і два звіти за 1949 р. (Ф.е. 1949/13).

¹³ Штительман Фанні Моїсеївна (1914–1992) – фахівець з античної археології та мистецтва. В ІА працювала у 1944–1954 рр., потім у Київському музеї західного і східного мистецтва.

¹⁴ Про роботу над плановою темою Інституту археології *«Итоги изучения»* див. нижче.

В. Саєнко. О. І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл?

(розкопки поселення пізньої бронзи в гирлі р. Обіточна, біля с. Преслав) та Б.М. Граков (розвідки у Василівському, Приазовському, Бердянському районах Запорізької області) – раніше ж московська експедиція працювала лише у Подніпров'ї.

Зазначалося, що «А.И. Тереножкин, как крупный исследователь, умел не только *генерировать* свежие идеи, но и *синтезировать* те знания, которыми обладали его коллеги» [14, с. 253]. З одного боку, це безумовно так, але точно таким же «синтезом» досліджень самого О.І. Тереножкіна було й те, що раніше С.П. Толстов підпорядкував собі Хорезмську експедицію та використав не тільки здобутий Олексієм Івановичем матеріал, а можливо, і рукописи його нарисів з історії Хорезму.

1950 р. Тереножкін досліджує великий курган скіфського періоду Глеваха (нагляд за руйнацією насипу – для якихось потреб військова частина вивозила землю – він проводив ще наприкінці 1949 р.).

І.В. Фабриціус участі в цих розкопках не брала: «*О таинственных причинах, действовавших при формировании штата раскопок 1950 г. возле с. Глеваха, упомяну ниже.*» [29, с. 5].

«В то же время Тереножкин раскапывал курган возле с. Глеваха стационарно с отдельной машиной, потративши 20 тыс. и 2 месяца на исследование кубатуры что-то вроде 300 [куб.] м. Безобразное само по себе расходование государственных денег направлено было на работу сотрудников, понятия не имеющих о сложной раскопке кургана в лесостепных условиях¹⁵. Работа выполнена не хорошо, и М.Я. Рудинский, очень осторожно указавший в стенгазете на некоторые дефекты, счел нужным удивиться, почему в этих раскопках не принимала, участия моя ученица Е.Ф. Покровская¹⁶, не решившись, конечно, протестовать против того, что я была совершенно, до полного незнания, устранена от этой раскопки» [29, с. 7-8].

* * *

В особовому фонді П.П. Єфименка наукового архіву ІА НАНУ зберігається заява О.І. Тереножкіна від 1.09.1950 р., адресована директору та парторганізації Інституту археології, в якому розробки І.В. Фабриціус зазнали тотальної критики [18]. Текст цього листа-рецензії більше ніж наполовину складається з цитат, взятих з трьох її робіт, серед них одна є машинописом університетського курсу лекцій, який не готувався до публікації, тому посилення на нього виглядає, на мій погляд, не зовсім коректним, а друга – «*Киммерийско-скифские проблемы*» – теж є неопублікованим рукописом. Текст документу наводиться зі скороченими цитатами:

[арк. 1]

¹⁵ «Складність» розкопок насипів курганів у степу та лісостепу однакова, а з огляду на невелику глибину поховань, на лісостепових поховальних пам'ятках робота навіть є значно простішою – тобто у даному випадку маємо чисто риторичний прийом. Сама ж І.В. Фабриціус, здається, ніяких курганів у лісостепу не копала. Значимо також, що експедицією О.І. Тереножкіна розріз насипу кургану Глеваха не зачищався і не був замальований, зроблені лише фото окремих ділянок.

¹⁶ Покровська Єкатерина Федорівна у 1940–1941 рр. готувала кандидатську дисертацію «Похоронні споруди, обряд та інвентар скіфських курганів» під керівництвом І.В. Фабриціус [8, с. 130].

[У лівому верхньому кутку резолюція:] Для ознакомлення І.В. Фабриціус [підпис П.П. Ефименка]. Л[енингра]-д Фабриціус¹⁷

*Директору и Парторганизации Института археологии*¹⁸

О теоретическом направлении в работах И.В. Фабрициус

В Институте археологии Академии Наук УССР работает в качестве старшего научного сотрудника Отдела скифо-античной археологии кандидат исторических наук И.В. Фабрициус.

Она изучает вопросы, имеющие важное историческое значение, – ею разрабатываются проблемы места Скифии и соседних с ней племен в истории древних народов УССР и сложении восточных славян. К настоящему моменту имеется уже несколько работ, написанных И.В. Фабрициус, из которых некоторые предназначаются к опубликованию.

Остановимся на трех из них

1) «Киммеро-скифские проблемы», 1946, стр. 134);

2) «Скифо-сарматский период», курс лекций, читанных в Киевском государственном университете в 1949 г.;

3) «К вопросу о топографизации племен Скифии», 1950, стр. 65, в печати в V выпуске «Археологии».

И.В. Фабрициус развивает интенсивную деятельность, но эта деятельность с самого начала получила ложное в историческом и методологическом отношениях направление, по которому автор идет и в настоящее время.

На конференции Института археологии в 1939 г. И.В. Фабрициус читает доклад «Эгейская культура на территории УССР и ее реликты в скифском периоде»¹⁹ (см. «Ким.[меро]-скифские проблемы», стр. 2). Этим заголовком определились все дальнейшие изыскания автора в поисках иноземных «творцов» культуры древних народов УССР в Восточном Средиземноморье – в крито-микенской культуре аттической Греции.

[арк. 2] *Следует отметить, что после кампании [слово підкреслено П.П. Ефименком] нашей печати, проведенной с целью разгрома космополитизма и его проявлений в науке, в работах автора сохранилось старое направление лишь менее откровенное и завуалированное.*

На протяжении многих и многих страниц автор пересматривает все элементы скифской культуры с единственной целью «раскрытия» их истоков в эгейской культуре прямо или через посредство трипольской культуры. Для достижения этого автор проявляет немалую изоциренность и изобретательность, достойную лучшего применения, не считаясь с фактами, так как реальные факты противоречат этому, давая им ложное истолкование. [...]

¹⁷ Цей напис, здається, свідчить, що на початку осені 1950 р. І.В. Фабриціус виїхала до Ленінграду, звільнилася ж з Інституту археології лише через рік.

¹⁸ Порівн.: «На критику нужно отвечать через научную печать, а не пытаться привлечь к ответу через парторганизацию, как того хочет, например, И.Г. Шовкопляс, который тоже обвиняет меня в травле сотрудников и его лично, вместо того, чтобы реагировать прямо на мою отрицательную рецензию [...]» [11, 3]. Взагалі ж в партком зверталися по різноманітним питанням, наприклад, дружина могла написати заяву про те, що її чоловік завів полюбовницю, а це руйнує радянську сім'ю.

¹⁹ Повідомляється також про її доповідь «Трипільська культура і киммерійці», прочитану 1939 р., а доповідь «Релікти егейської культури на території УРСР» була прочитана на початку 1941 р. [8, с. 130].

Выступая против антиисторической и давно уже осужденной в нашей науке концепции М.И. Ростовцева о иранских корнях скифской культуры, И.В. Фабрициус подменяет ее ничем не уступающей по ошибочности и вредности теорией восточно-средиземноморского истока скифской культуры: [...].

[арк. 4] В общем культура киммерийцев и скифов ставится автором в такую зависимость от культур соседних народов, доказывать которую не решился бы ни один из упомянутых буржуазных ученых: [...].

На этом и подобном можно бы было и не останавливаться, если бы оно не преподносилось студентам как достижение советской исторической мысли с спекуляциями простейшими орнаментальными мотивами, которые не могли вообще быть связаны с эгейской культурой и религией.

[...] И.В. Фабрициус доказывает, что у киммерийцев и скифов все от предметов вооружения до памятников скифского искусства восходит к крито-микенской культуре или, самое меньшее, к культуре местных, т.[ак] н.[азываемых]²⁰ трипольских, племен конца каменного века. Генетических связей с последними нельзя исключить, но и нельзя ими увлекаться, забывая о собственном творчестве древних народов на любом историческом этапе.

[арк. 7] Повторим, что все это выглядят наукообразно, но с действительной наукой не имеет ничего общего: там, где в науке проповедывается ложная теория, там мы неминуемо встречаемся и с порочными методами.

В новейшей работе И.В. Фабрициус – «К вопросу о топографизации племен Скифии» нужно учесть некоторую завуалированность истинных целей, хотя они в общем легко раскрываются из сравнения с работой о киммерийско-скифских проблемах. Цель ее заключается в том, чтобы доказать прямую преемственность и зависимость культуры племен Среднего Поднепровья в скифское время от греческой, а через нее от крито-микенской, а поскольку к этим племенам восходит генезис восточных славян, то и происхождение их цивилизации из Восточного Средиземноморья.

И.В. Фабрициус, нарочито подбирая письменные и археологические данные, пытается доказать, что в южной части Киевской области и в северной части Кировоградской об.[ласти], в бассейне реки Тясьмина, в скифское время расселялись гелоны – эллины, выходцы из торговых греческих городов – причерноморских колоний.

Комплекс скифских городищ на Тясьмине объявляется автором в качестве «деревянного города общины-полиса Гелона» (стр. 45), прямо говоря, чисто греческим, городом. Дальше указывается о торговых щупальцах, выбрасываемых на север в Поросье (там же), где происходит «смешение эллинских и местных элементов» (стр. 49) и даже в Левобережье – на р. Ворсклу выше Полтавы. Об известном здесь скифском городище у с. Бельска автор пишет: «В целом «Бельское городище» можно рассматривать как факторию, возникающую на

²⁰Зрозуміло, що назва трипільської культури (як і більшості археологічних культур) суто умовна. Вираз же «так званий», як на мене, є взагалі одним з найбезглуздіших у науковій літературі. Він використовується у двох сенсах – або для полемічного натяку на те, що предмет насправді таким не є (для цього існують знаки « »), або, частіше, для вказівки на умовність терміну. Але, зрештою, усі терміни є певною метафорою.

В. Саенко. О. І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл?

торговом пути из Ольвии к северо-востоку, а эллинизированные или эллинизирующие элементы, как явления торгово-хозяйственного порядка» (стр. 57).

[арк. 9] [...] Гелоны – эллины в Скифии и являются творцами «самой богатой и выразительной культуры Скифии архаического времени». Гелоны сливаются с местным населением, за которое автор принимает будинов а, следовательно, обогащают их всем лучшим в культуре того времени, являются прямыми передатчиками эллинской культуры к местным племенам. (Помещение будинов и гелонов, легендарный рассказ о которых у Геродота использован автором с нарочитой целью доказательства эллинской основы в культуре местных племен, в Среднем Поднепровье противоречит историческим источникам, это земли коренной земледельческой Скифии, на подробном разборе данного положения автора мы не имеем возможности останавливаться сейчас). [...]

В корне фальшивое построение И.В. Фабриціус о гелонах-эллинах в Скифии, несущих с собою в будинскую среду местных племен плоды высшей, эллинской культуры, а через их посредничество [арк. 10] закладывая основы культуры древнейшего славянства (стр. 64-65) не имеет себе равного даже в чуждой буржуазной науке и может рассматриваться нами как прямая и сознательная фальсификация истории. [...]

Идейное и теоретическое убожество автора, может быть с наибольшей определенностью сказалось в заключительных словах очерков «Киммеро-скифские проблемы», в которых говорится о конце Скифии и зарождении Руси: [...]

И.В. Фабриціус нельзя отказать в знаниях источников, но одних этих знаний (нередко превратных) оказывается недостаточно. На ее [ея] работах губительным образом отразились низкий уровень марксистко-ленинской теоретической подготовки, слабое представление о закономерностях исторического развития общества, в которых автор не поднимается выше вульгаризации и эклектики.

У автора сложилась ложная, антиисторическая концепция. Работы, написанные в течение ряда лет [,] с полной очевидностью позволяют установить, что в данном случае мы имеем не отдельную ошибку, а определенную систему взглядов, не имеющих ничего общего с позициями советской исторической науки, перерастающую в попытку исказить их. Суть этих взглядов заключается в переоценке роли иноземщины (специально цивилизаций Восточного Средиземноморья – крито-микенской культуры и культуры античной Греции) в сложении и развитии культуры древних народов УССР, в непонимании и недоучете местного исторического процесса, роли самостоятельного творчества киммерийцев, скифов и древнейших славян (отсюда доведенный до абсурда поиск всего, что имело в скифской культуре [,] в прошлом).

Ошибочные работы И.В. Фабриціус не печатались. В настоящее время ею делаются попытки в завуалированной форме пропалать свои антинаучные взгляды через печать, они проникли в Университет (курс лекций, размноженный на машинке), в экспозиции [арк. 12] Киевского исторического музея выставлена карта Скифии, составленная И.В. Фабриціус, дающая искаженное представление о прошлом нашей Родины.

Кандидат исторических наук [підпис] А.И. Тереножкін.

1 сентября 1950 г.

* * *

Також про ці події писав (приблизно 18 вересня – згадується наближення дня народження Варвари Андріївни, тобто 20-те число) О.І. Тереножкін у листі до В.А. Іллінської:

«[...] Вернулась Лина²¹. Очень довольна и благодарна Лазарю Моисеевичу, что он дал ей возможность побывать и поработать в Ольвии. Много видела, много слышала, встречалась с [А.Н.] Карасевым, [Т.Н.] Книпович и т.д. Несомненно поправились. С приезда просидела у меня почти весь рабочий день, в страхах как она встретится с Мигерой. Та при встрече только и смогла проронить, что «поработала на Штительман!»

Но, вот и долгожданная комиссия ...

Меня, как героя этих событий еще не вызывали, не вызывали и Л.М. [Славина]. Боюсь, что в наших делах не разберется никакая комиссия, слишком они запутаны и противоречивы для посторонних людей, коли и свои в них не разбираются и имеют слишком разнообразные мнения. Удадутся ли злые козни Мигеры, сжигая свои корабли, пожечь и всех, кто рядом, не знаю. Хотелось бы верить в существование справедливости, верить, что справедливость и правда восторжествуют над низкой клеветой. Жаль, что находятся такие низкие люди, как наш дурак, которые поддерживают подобного рода происки²². Кажется, что большая часть людей прямо говорит о личной во всем виновности Мигеры, что она слишком зла, что она всех на свете считает виновными, не замечая, что главный источник всех собственных ее бед является она сама лично, а никто иной.

Как надоела эта тягостная склока, нервирующая и отнимающая так беспощадно и бессмысленно силы, и жаль, что ПП [Ефименко] поддается вредному, что он собственными средствами не предупредил всю эту дикую историю.

Думаю, что завтра вызовут и меня. Как то они оценят мое понимание теоретических недочетов у Мигеры? Хочется верить, что они поймут всю бездну несправедливости, какую как из ушата вылила ее щедрая на пакости рука. Ведь, ей-богу, это сделала она для того, чтобы скрыть свое научное бессилие.

Богусятина²³ написал вступление к одному из сборников в связи с работами т. Сталина. Я прочитал и как полагается русскому студенту, сел и, просидев без разгиба почти до вечера, составил новый текст. Представил, но еще не знаю результатов. Понравится или нет? Сам, оценивая в сравнении с тем, что было уже в печати в подобном роде, чувствую, что могло бы подойти. Во всяком случае, чтобы труд даром не пропал, я отдал второй экземпляр ФМ [Штительман] для стенгазеты.

²¹ [Га]Ліна Тихонівна Тітенко.

²² На мою думку, мова тут про П.П. Єфименка – порівн. з наступним абзацем.

²³ Богусевич Володимир Андрійович (1902–1978). Навчався у Ленінграді. З 1945 р. працював у Києві. Досліджував давньоруську археологію.

В. Саєнко. О. І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл?

Ваня²⁴ говорил (не знаю насколько искренне), что он пожалуй согласен, что печатание ее на 13 году – ошибка, что, видно, правы были те, которые не печатали ее 12 лет²⁵. До сих пор не могут согласовать вопроса о вступлении к треклятой карте ... Чем она больше сумасбродничает, тем лучше, тем больше людей видит, что в отношении нее нет никакого злого умысла, а что она сама себя казнит больше, чем все ее недруги вместе взятые. [...]» [19].

Обсяг статті не дозволяє торкнутися сучасної історіографії питань контактів Надчорномор'я та Подніпров'я (можливо, і євразійських степів аж до Азії) з південно-східною Європою, які простежують щонайменше з епохи пізньої бронзи. Треба лише зазначити, що в той час О.І. Тереножкіну напевно що була добре відома книга А.А. Іессена, де ретроспективно розглянуті зв'язки з егейським світом напередодні іонійської колонізації Надчорномор'я [6].

* * *

Які ж причини утисків, котрих зазнавала І.В. Фабриціус – «полный срыв моего авторитета и наращивание моей изолификации»? Дослідниця називає їх сама: «Никогда не был принимаем во внимание мой настойчивый протест против ненормальной, ложной до корня постановки изучения греческих городов в Скифии. Нельзя тратить чуть ли ни миллионы на накопывание материала, который некому обрабатывать; нельзя изучать историю греко-скифских отношений по одной только Ольвии. Время показало, что я была права и в 1938 г., права и теперь, когда утверждаю, что изучение «ольвийской периферии» ведется формалистическим самотеком. Думаю, что настоящая борьба в этом направлении послужила основной причиной создавшегося для меня положения» [29, с. 1-2]. Тобто в основі конфлікту, що підкреслимо особливо, було погіршення відносин із Л.М. Славіним (зовні вони, мабуть, залишалися дуже приятними), який досліджував Ольвію.

Складається враження, що запрошення О.І. Тереножкіна до Києва з самого початку мало на меті також і усунення з провідних ролей І.В. Фабриціус – тодішнього лідера скіфознавства в Україні. Ще 7 липня 1948 р. Л.М. Славін писав до О.І. Тереножкіна: «Окружающая обстановка в известной мере зависит от того, как мы сами организуем ее, как мы будем держать ее «в руках»» [15]. Вражає, наскільки бездоганно та обстановка потім була організована.

І.В. Фабриціус могла б успішно керувати Інститутом, і Л.М. Славін напевно що добре це відчував. Стратегічні напрями наукової роботи дослідниця часто уявляла по-своєму: «Мое указание на то, что постановка общепериферийской темы «Археологический корпус»²⁶ преждевременна; до этого нужно пройти этап описательных карт, ибо без полного учета и первичной

²⁴ Шовкопляс Іван Гаврилович – заступник директора, 1954 р., після звільнення П.П. Єфименка, деякий час виконував обов'язки директора Інституту археології. З кінця 1950-х рр. О.І. Тереножкін та І.Г. Шовкопляс знаходились в жорсткій опозиції один до одного.

²⁵ Мова насамперед про «Археологічну карту», порівн. : «... моей «Археологической карты Причерноморья УССР», 12 лет валявшейся в Ин-те»; хоча кілька інших праць І.В. Фабриціус також залишилися у рукописах.

²⁶ «Корпус археологічних пам'яток України» – планова тема ІА.

В. Саєнко. О. І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл?

систематизации известных фактов нельзя приступать к обработке; указывала и на то, что такая тема не под силу штату Института, все это осталось впустую. С «Корпусом» провели больше года бесплодных планирований и в 1946 г. перешли на «Итоги», на тему, которая с исключительной неустойчивостью выполнялась но отделу скифоантичной археологии, несмотря на мой совершенно четкий и практически удобный план» [29, с. 2].

Зауваження І.В. Фабриціус, безумовно, мали сенс, бо загальному корпусу пам'яток повинні були б передувати регіональні дослідження. Усі недоліки такого видання є можливість побачити, бо воно все ж було реалізоване, див. [2] і, здається, ніколи не користувалося великою популярністю.

Дослідниця зазнавала «інформаційної блокади» і була усунута від дослідницьких проєктів: *«Не странно ли то, что Институт теории и истории архитектуры ищет корни происхождения украинской архитектуры под Симферополем в экспедиции П.Н. Шульца (Москва) и не знает о моих раскопках на Шарповке возле Златополя, о деревянном курганном строительстве и т.д. По порядкам скифо-античного отдела не странно, потому что о настойчивом желании Ин-та архитектуры получить от нас сведения (октябрь 1949 г.) я узнала в июле 1950 г. случайно, подобравши с полу снесенное ветром с чьего-то стола письмо Ин-та архитектуры».*

Втративши керівну посаду, І.В. Фабриціус втратила і вплив на раніше підконтрольних їй співробітників: *«Кадры нашего отдела состоят в безраздельном ведении Тереножкина» [...].*

Издавательством явилось и то, что я узнала, возвратившись из экспедиции, а именно. Состоявшая под моим руководством с апреля 1948 г. [Г.Т.] Титенко, оказалась под руководством Тереножкиной [тобто, В.А. Іллінської] без того, чтобы я была хоть как-либо уведомлена о случившемся. Эта афера предпринятая для того, чтобы дать Тереножкиной право на звание и ставку старшего сотрудника, была настолько скандальна, что Славин должен был формально оставить Титенко у меня, но фактически не очень стойкая и поэтому передающаяся во мне Титенко состоит в орбите Тереножкина [29, с. 7].

Издавательством надо мною со стороны Тереножкина (при содействии Славина) является отпуск Титенко в экспедицию на 1 мес. С I/VIII–1950²⁷. Я протестовала против поездки Титенко, указывая, что она с апреля (или мая) 1948 г. имеет очень большую задолженность по теме, занимаясь главным образом курсом Вечернего Университета марксизма-ленинизма. Кроме того, ни от темы экспедиции, ни от ея руководителя Титенко ничего не получит для повышения своей квалификации» [29, с. 9].

Факти усунення І.В. Фабриціус від експедиційних робіт вже наводилися вище. Заперечувати їх не можна, розумного пояснення вони не знаходять, тому не дивно, що дослідниця постійно повертається до цього питання:

²⁷ Див. вище про цей епізод у листі О.І. Тереножкіна до В.А. Іллінської [19].

«Издательством является и то, что мне, в течении года (1948-50) заканчивающей монографию-диссертацию «Скифия и племена ее населявшие»²⁸, третий год не дают экспедиции, с мая 1949 г. я не имею командировок [...]

Неразумность такого использования сотрудника Ин-та [І.В. тут пише про саму себе] глубоко волнует и возмущает меня, непрерывно лишает равновесия, и для меня создавшееся положение неприемлемо» [29, с. 5].

Далі дослідниця обурюється непропорційністю, як на її погляд, розподілу фінансування археологічних робіт: *«Издательством является и предпочтение выполнить такую экспедиционную работу в 1950 г. по «Большому Киеву»: взять ту же Титенко, отправиться на Пески возле Прохоровки и произвести там пешеходную разведку со сметой в 3 тыс. на 1 мес., тогда как [Ф.М.] Штительман дано, кажется, 15 тысяч.» [29, с. 7].*

Аналіз концепції історичного процесу на українських землях у передскіфській та скіфській періоди потребують, зрозуміло, окремого розгляду. Наведемо тільки окремі цитати з тогочасних висловлювань І.В.: *«В статьях по скифскому вопросу нередко большие и органические пороки. [...] меня заставил написать три темы по «Итогам», и не знаю уже как назвать обращение с третьей из них.*

Дело в том, что акад. Ефименко на заседании Ученого Совета признал, вопреки предварительной оценки Тереножкина, мою главу «Архаическая Скифия» лучшей из написанных в Ин-те. Затем эта глава поступила в распоряжение Тереножкина, и теперь они вдвоем пишут весь том «Скифия»²⁹. Это уже нечто неслыханное, и я просто теряюсь в оценке подобных явлений. Такой же участи подверглась и глава М.И. Вязьмитиной «Искусство Скифии», правда с предварительным охаиванием этой работы³⁰. Этот факт последнего, т.[ак] сказать дня, полностью иллюстрирует два характернейших для отдела скифо-античной археологии явления:

1) Издательство над специалистами, потому что я потеряла 8 месяцев из намеченного мною срока (3 года) для написания «Скифии»³¹, выписывала разделы «Итогов» за три темы, каждый раз различные в связи с безграмотно-бестолковыми перебросками в планировании «Итогов», производимыми Славиным, а затем еще и Тереножкиным.

²⁸ Тобто, тема докторської дисертації І.В. Фабриціус – «Скифия и племена ее населявшие».

²⁹ Рукопис глави «Архаическая Скифия», зроблений І.В. Фабриціус, я знайшов серед паперів О.І. Тереножкіна якраз поруч з його власним варіантом. Порівняльний аналіз цих текстів планується зробити в окремій публікації. «Архаїчна Скіфія в межах території УРСР» була плановою темою І.В. Фабриціус ще до війни. Оскільки під час окупації загинули усі її матеріали, що залишалися у Києві, дослідниця відмовилася від продовження цієї роботи, яка, здається мала вигляд каталога археологічних джерел.

³⁰ Про вивчення М.І. Вязьмитіною скіфського мистецтва, а також про хід підготовки «Итогов» див. [4].

³¹ І.В. Фабриціус плекала плани створити свою масштабну роботу зі скіфської археології «Кіммерійці і скіфи». Як відомо, 1974 р. у Ленінграді під такою назвою вийшла книга М.І. Артамонова. У відгуку на одну зі статей І.В. Фабриціус, датованому 1938 р., він писав, що в рецензованій роботі «не сразу доберешься до смысла» [1], лише з часом сенс написаного нею ставав зрозумілішим.

В. Саєнко. О. І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл?

Издавательством над специалистом является и опорочивание работы М.И. Вязьмитиной, снижение ее – кандидата ист. наук в должности и переброске ее, специалиста по искусству Скифии на труднейшую тему «Сарматы» со сроком выполнения в три месяца.

2) Поощрение плохо замаскированного плагиата, сказывающегося в том, что не получает должного отпора такой «методический прием» Тереножкиных, [как] далеко не всегда грамотная компиляция, [которая] постепенно выправляется специалистами на повторных обсуждениях этих компиляций и на результате ставится марка Тереножкиных» [29, с. 8-9].

І конкретні наукові тексти, і загалом саму концепцію Скіфії, запропоновану І.В. Фабриціус, О.І. Тереножкін піддав жорсткій критиці (Л.М. Славін, мабуть, також при нагоді робив свої зауваження). На це дослідниця відповідала: *«Издавательством является и то, что меня редактируют и рецензируют ряд лиц и среди них такие, осведомленность которых очень шатка, и они признают негодными для напечатания статьи, получающие полное одобрение таких специалистов, как Б.Б. Пиотровский, М.И. Артамонов, В.Ф. Гайдукевич, А.А. Иессен и т.д.»* [29, с. 9].

Якщо діяльність О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінської дістала щасливої реалізації в проведенні ними чисельних експедицій, у кількох підсумкових роботах, в статтях з окремих питань скіфознавства, нарешті, у створенні своєї наукової школи, то життєвий шлях І.В. Фабриціус не виглядає таким успішним. На її долі відобразилися і політичні події 1930-х рр., і конфліктні ситуації в Інституті археології в повоєнний час. Стосовно перебігу останніх, Л.С. Клейн писав: *«подспудно Институт раскололся на две группировки – националистическую украинскую и русскую, они погрязли в склоках между собой»* [7, с. 75]. Можливо, з цим треба погодитись, особливо стосовно участі в конфлікті «українських». Етнологія науки взагалі не часто стає предметом дослідження (наприклад, цим питанням свого часу цікавився В.М. Даниленко).

Внесок І.В. Фабриціус у розвиток української археології, у вивчення кіммерійського та скіфського періодів, зокрема лісостепового Правобережжя, усе більше привертає увагу істориків науки та знаходить відображення у сучасних публікаціях [8]. Однак, нерозглянутих питань залишається багато, тому сподіваюся, що публікація даних текстів стане корисною для подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Артамонов М. [И.] Отзыв [на статью И. В. Фабрициус «Опыт анализа скифских изображений, сделанный на клыках»] / М. Артамонов // НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – № 142. – Машинопис. 15.01.1938. – 1 с.
2. Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список) / відп. ред. Д. Я. Телегін, 1966. – 462 с.
3. [Без авт.] Фабриціус Ірина Василівна // Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 / Гол. ред. Толочко П. П., 2016. – С. 622.

В. Саєнко. О. І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл?

4.Бузько О. В. До історії написання М. І. Вязьмітіною праці «Искусство Скифии» / О. В. Бузько, В. М. Саєнко // Старожитності раннього залізного віку / АДІУ. – Вип. 2 (19). – К., 2016. – С. 280–283.

5.Добролюбский А. О. Одессея одного археолога / Ред.-сост. А. Красножон / А. О. Добролюбский. – СПб : Нестор-История, 2009. – 172 с.

6.Иессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Ее предпосылки и особенности / А. А. Иессен. – Л., 1947. – 92 с.

7.Клейн Л. С. История российской археологии: учения, школы и личности. Том 2. Археологи советской эпохи / Л. С. Клейн. – СПб. : ЕВРАЗИЯ – 640 с.

8.Костенко А. В. І. В. Фабриціус (1882–1966 рр.) : археолог та музеєзнавець / А. В. Костенко, А. В. Шевченко // Археологія. – 2016. – № 2. – С. 122–132.

9.Острой О. С. Фабрициус Ирина Васильевна / О. С. Острой // Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры : Биографический словарь. – Т. 3. Государственная Публичная библиотека в Ленинграде – Государственная Публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1931–1945. – СПб., 2003.

10.Пиворович В. Б. Сохранить для будущих поколений (по воспоминаниям Е. В. Гошкевич о Херсонском городском музее древностей) / В. Б. Пиворович // Наукові записки Херсонського краєзнавчого музею. – Херсон, 2006. – С. 162–168.

11.Пояснения к решению партийного собрания по персональному делу А. И. Тереножкина. – 1968. – Чернетка. – Мова російська. – Машинопис // Сімейний архів Тереножкіних, Іллінських. – 13 арк.

12.Пудовкіна А. С. Особистісний вимір музейної археології Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр. / А. С. Пудовкіна // Література та культура Полісся. – Вип. 61. – Ніжин, 2011. – С. 159–164.

13.Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. И. Сецинский // Труды 11-го археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197–354.

14.Скорый С. А. 60 лет Отделу скифо-сарматской археологии Института археологии НАН Украины : история, итоги, перспективы / С. А. Скорый // Археологические вести. – № 12. – СПб, 2005. – С. 251–261.

15.Славин Л. М. Письмо к А. И. Тереножкину от 7.07.1948 г. / Л. М. Славин // Сімейний архів Тереножкіних, Іллінських.

16.Славин Л. М. И. В. Фабрициус [Некролог] / Л. М. Славин // СА. – 1966. – № 3. – С. 296–297.

17.Список окончивших курс на С.-Петербургских Высших Женских Курсах 1882–1890 гг. 1893–1911 гг. – СПб. – 1911. – 198 с.

18.Тереножкин А. И. О теоретическом направлении в работах И. В. Фабрициус – 1.09.1950 р. [Лист О. І. Тереножкіна до директора і до парторганізації ІА АН УРСР]. – Машинопис, підпис О. І. Тереножкіна. Резолюція і правка П. П. Єфименка / А. И. Тереножкин // НА ІА НАНУ. – Ф. 67. – 12 арк.

В. Саєнко. О. І. Тереножкін та І.В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл?

19. Письмо А. И. Тереножкина к В. А. Ильинской. – [Около 18 сентября 1950 г.] // Сімейний архів Тереножкіних, Іллінських.
20. Фабрициус И. В. Археологические исследования на Одессщине в 1920–1924 гг. / И. В. Фабрициус // Бюллетень Кабинета антропологии и этнографии при ВУАН. – 1925. – № 1.
21. Фабрициус И. В. Лукьяновский курган: Раскопки 1924 г. / И. В. Фабрициус // Бюллетень Кабинета антропологии и этнографии при ВУАН. – 1925. – № 1.
22. Компопуло И. (Фабрициус) 1925. Пробные раскопки, произведенные Херсонским историко-археологическим музеем 26, 27, 28 сентября 1924 г. на городище вблизи Верхне-Адзигольского маяка / И. Компопуло // ВОКК. – 1925. – № 2/3. – С. 74–77.
23. Фабрициус И. В., 1929. Херсонские треугольные кремневые ножи / И. В. Фабрициус // Антропология. – 1929. – Т. 2.
24. Фабрициус И. В. Гороженский орнаментированный топор-молот / И. В. Фабрициус // Бюллетень Кабинета антропологии и этнографии при ВУАН. – 1930. – Т. 3.
25. Фабрициус И. В., 1930. Любимівське городище : (Розкопування 1926, 1927, 1929 рр.) / И. В. Фабрициус // ВОКК. Секція археології. – 1930. – № 4/5. – С. 113–119.
26. Фабрициус И. В. Тясминская скифологическая экспедиция 1945 г. / НА ІА НАНУ. – 1945/5.
27. Фабрициус И. Раскопка кургана у с. Сабатиновка в 1949 г. – 1.09.1950. / И. В. Фабрициус // НА ІА НАНУ. – Ф.Е. 1949/25. – Середньобугська експедиція. – 7 с.
28. Фабрициус И. В. Тясминська експедиція / И. В. Фабрициус // АП. – 1949. – Т. 2. – С. 80–111.
29. Фабрициус И. Причины, вынуждающие меня подать заявление об увольнении из Института археологии АН УССР. – 25.08.1950р. – Машинопис. – 10 с. // Архів відділу кадрів ІА НАНУ. – Особова справа І. В. Фабриціус.
30. Фабрициус И. В., 1951. Археологическая карта Причерноморья УССР. Вып. 1. Междуречье Днестра – Южного Буга / И. В. Фабрициус – К., 1951. – 131 с.
31. Фабрициус И. В., 1951. До питання про топографізацію племен Скіфії / И. В. Фабрициус // Археологія. – 1951. – Т. 5. – С. 50–80.
32. Фабрициус И. В., 1952. Тясминська експедиція 1947 року / И. В. Фабрициус // АП. – 1952. – Т. 4. – С. 21–33.
33. Черкаська Д. «Чи знають товариші історики?» Лазар Славін у контексті боротьби з «українською буржуазною наукою» / Д. Черкаська // Краєзнавство. – 2016. – № 4/3. – С. 241–250.
34. Fabritus I. Tzareva mohila / I. Fabritus // Eurasia Septentrionalis Antiqua. – Т. IV. – Helsinki, 1929. – P. 126–134.

Ирина Васильевна Фабрициус (1882–1966) и Алексей Иванович Тереножкин (1907–1981) оставили заметный след в истории археологии. Попытка сопоставить их научную биографию вызвана главным образом тем, что во время совместной работы в Киеве на протяжении почти двух лет (конец 1948–1950 гг.) они по-разному видели текущие задачи и стратегию развития украинского скифоведения, а также и свое место в научной и служебной иерархии. Отношения их складывались не всегда ровно, в результате этих конфликтов Ирина Васильевна в 67-летнем возрасте оставила работу в Институте археологии.

В статье затрагиваются и такие аспекты, как культурная и научная преемственность (создание «школ»), причины возникновения конфликтов в научных сообществах. Публикуемые материалы, возможно, будут интересны для биографов И.В. Фабрициус, А.И. Тереножкина, а также для историков науки, которые занимаются изучением советских археологических учреждений.

Ключевые слова: *И.В. Фабрициус, А.И. Тереножкин, скифы, археология, конфликтология.*

The article is sourced by the documents related to scientific archeological activities in Ukraine in the decades after World War II end. These documents contain a lot of facts, details and controversies (often of semi-official nature) which rather provoke the interest in further research than clearly and entirely picture (describe) the scientific work, development and activities of the Institute of Archeology of Academy of Sciences of Ukrainian Soviet Republic. So the particular facets and aspects of work of Scythian and Classical antiquity archeology department of Institute of Archeology in Ukraine, the activities and interrelationship of the departments' team members are analysed in the article which is fed by several documental materials published for the first time.

Additional attention is also paid to two aspects: the process, approach and procedure of scientific and - in wider consideration - cultural succession in scientific communities (arising and development of scientific «schools») and to the background and causes of conflicts in the scientific society of that time.

The material will be of interest to biographers of I.V. Fabricius and O.I. Terenozhkin as well as to historians of science who study the activities of historical and archeological institutions in Soviet period.

Key words: *I.V. Fabricius, O.I. Terenozhkin, Scythians, Archeology, conflictology.*